

Çağdaş Sanatta Bir Tema Olarak “Merdiven” Kavramı Üzerine Bireysel Söylemler

Naile Çevik¹

Makale Geliş Tarihi: 27.03.2022
Yayıma Kabul Tarihi: 30.10.2023

Öz

Antik çağlarda bir temel ihtiyaç olarak ortaya çıkan merdiven kullanımı, insanların barınmak için yaptıkları mekânları zeminden yükseğe taşıma ana amacına hizmet ediyordu. Daha sonraki dönemlerde merdivenler, bu somut anlamının yanı sıra soyut ve ilahi anlamlarda kazanmıştır. Günümüzde ise merdivenler bulunduğu mekâna ve bağlama göre bazen işlevsel bazen de işlevini yitirerek yalın bir heykelsi form olarak mekâna yeni anlamlar kazandırmaktadır. Bir kullanım nesnesine dair yaşanan değişimlerin sanatta da bir karşılığı olmuştur. Bu çalışma kapsamında; merdiveni sanatsal üretimlerinin odağına alan Marcel Duchamp, Harold Davis, Ivan Navarro, Mutlu Başkaya, Martin Puryear, Ferit Cihat Sertkaya, M.C. Escher, Olafur Eliasson, Jonathan Borofsky, Massimo Uberti, Rachel Whiteread, Do Ho Suh ve Hasan Pekmezci gibi sanatçıların eserleri incelenmektedir. Sonrasında ulaşma ve erişme sorunsalını merdiven teması ile birleştiren Naile Çevik'in bireysel seramik form üretimleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Çağdaş Sanat, Seramik, Merdiven.

THE CONCEPT OF “LADDER” AS A THEME IN CONTEMPORARY ART INDIVIDUAL DISCLAIMERS ON

Abstract

The use of stairs, which merged as a basic need in ancient times, served the main purpose of carrying the places that people built for shelter above the ground. In the later periods, stairs gained not only this concrete meaning but also abstract and divine meanings. Today, the stairs give new meanings to the space as a simple sculptural form, sometimes losing their functionality and sometimes losing their function, depending on the space and context. Changes in an object of use have also had a counterpart in art. This scope of work; Marcel Duchamp, Harold Davis, Ivan Navarro, Mutlu Başkaya, Martin Puryear, Ferit Cihat Sertkaya, M.C. Escher, Olafur Eliasson, Jonathan Borofsky, Massimo Uberti, Rachel Whiteread, Do Ho Suh and Hasan Pekmezci are examined. Afterwards, evaluations were made on the individual ceramic form productions of Naile Çevik, who combined the problem of reaching and accessing with the theme of stairs.

Keywords: Art, Contemporary Art, Ceramics, Stairs.

¹Prof. Dr. Naile Çevik, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel Bölümü.
E-posta: nailesalman@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6448-1534.

Merdiven Kavramı Üzerine

Genel bir değerlendirme ile merdiven kavramı daha yükseğe ulaşabilmenin bir yolu olarak değerlendirilmiş ve bu bağlamda insanların yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde öncelikle antik dönemlerden günümüze kadar az ya da çok boyutlarda önemini korumuştur. Ancak merdivenlerin her dönem işlevsel, yapısal ve biçimsel olarak gelişim ve dönüşüme uğramış olması açıktır. Merdivenin görsellik olarak mekânsal tamamlayıcılığı öne çıktıkça, buna paralel olarak önemi, karakteri, yapısal ve psikolojik değeridaha önem kazanmıştır. Merdivenin kazandığı bu önem genel anlamda yapıdaki unsurlar açısından özel bir konuma sahiptir. Çünkü merdiven tamamen işlevsel olmasının yanı sıra heykelsi, anıtsal, sembolik ve sanatsal değerler katarak mekândaki önemli obje olması durumu kabul edilebilmektedir (Arık, 2019: 1). Tarihin ve medeniyetlerin farklı dönemlerinde aralarında oldukça büyük coğrafi mesafeler bulunmasına rağmen hatta birbirlerinden tümüyle izole durumda olmalarına rağmen merdiven kavramı benzer şekilde yükseğe erişme ihtiyacını karşıladığı görülmüştür (Arslan, 2019: 9).

İlk merdiven örnekleri Babil'de M.Ö. 6000'li yıllara değin uzanmaktadır ve iyi tasarlanmış merdivenlerin en azından yaklaşık bu yıllarda yapıldığı bilinmektedir. İlk başlangıç itibarı ile merdiven çözümleri ve onların uygulamaları, insanların barınmak için kendilerine uygun mekânlar oluşturması ile birlikte başladığı düşünülmektedir. Bu dönem insanları mevsimsel ve çevresel etkenler karşısında gerekli konfor alanlarını oluşturmak ve dış dünyadan kendilerini korumak amacı ile barınma mekânlarını yüksek seviyede planlamaya başlamışlardır. Merdiveni günlük yaşamlarında kullanan bu insanlar ilk dönemlerde kayalar üzerindeki doğal girinti/çukurlukları ve ağaç gövdeleri üzerindeki dalları basamak olarak kullanmışlardır. O dönem yaşayan insanlar özellikle mağara ve ağaç evlerine bu şekilde ulaşmıştır. Endüstri döneminden sonraki dönemde ise mekân oluşturmada eğri çizgilerin, organik kabukların kullanımıyla düşey sirkülasyonda merdiven dairelerin oluşturulmasında olanak veren betonarme ve çeliğin yapı malzemesi olarak kullanımının gelişmesi merdiven tasarımını etkilemiştir. Günümüzde merdiven yapımında, birçok malzeme kullanılabilmekte olup basamakların ve rıhtların¹ yapımlarında olanaklar ölçüsünde, malzeme uygunluğu, renk ve doku arayışları özenle seçilmektedir (Eren, 2017: 241).

Merdivenlerin biçimsel tasarım ve uygulamaları onların kullanım şekline, merdiveni çevreleyen alana ve yapı içindeki yönlendirmesine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Merdivenler; projelendirme, yapının kullanım amacı gibi birçok değişken parametreye sahip olmalıdır. Bu sebeple çok fazla türde şekillerine ve konstrüksiyonlarına göre sınıflandırmak mümkündür. Biçimleri-

¹ Rıht: Merdivende iki basamak arasında kalan düşey yapıdır. En genel ve olması gereken tanımı dikey basamak yüksekliğidir (Seyrek, 2020).

ne göre merdivenler düz çıkışlı, L-şekilli, U-şekilli ve dönel merdiven olarak dörde ana gruba ayrılmıştır (Arık, 2019:13).

Ayrıca merdivenin birincil ve nesnel yükseğe erişme ihtiyacını karşılamasının yanı sıra yan veya soyut anlamları da söz konusudur. Bu anlamlar bakımından değerlendirildiğinde, kişiyi belli bir konumdan diğerine taşıyan araç olması dikkat çekicidir. Bu konum, aşağıdan yukarı olabildiği gibi yukarıdan aşağı da olabilir. Gündelik hayatın basit ve temel ihtiyaçlarını karşılayan merdiven, mitoslarda ve bazı inançlarda önemli bir simge olarak da değerlendirilir. Örneğin; şamanın ayin yaparken ağaca tırmanmasını sağlayan bir yükseliş aracı olan merdiven, bazen de mitoslarda Tanrıların dünya ile iletişim kurmak amacıyla yeryüzüne inmek için kullandığı bir vasıta. Bazı dinlerde ise merdiven, Peygamberlerin rüyasında üzerinde meleklerin dolaştığını gördüğü bir iniş çıkış simgesi olarak değerlendirilir. Birçok amaçla kullanılan merdiven soyut ve somut anlamları bakımından değerlendirildiğinde, genellikle bir yükseliş simgesi olarak anlam kazanmıştır (Sümer, 2018: 257). Tanrısal, dinsel ve mitolojik yükselişin sembolü olan merdivenin basamak sayıları birçok medeniyet tarafından farklı şekillerde anlam kazanmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, merdiven üzerinde kademeli olarak yapılan inip çıkma hareketi basamak sayılarıyla sembolik olarak dayorumlanmıştır (Arık, 2019:1).

Sanat tarihi boyunca merdivenin gerek günlük kullanım nesnesi olarak gerekse soyut anlamları ile sanatçıları etkilediği ve sanat eserlerine konu olduğunu görmekteyiz. Özellikle çağdaş sanat özelinde gelişen teknoloji ve sanat anlayışları ile merdivenin kavramsal boyutunun sanatçılar tarafından sıklıkla kullanıldığını görmek mümkündür.

Çağdaş Sanatta Kavramsal Süreç ve Merdiven Teması

Kavramsal sanat, sanat pratiklerinin değişip dönüştüğü ve sanatın nesneye olan gereksiniminin tartışılmaya açıldığı bir felsefi tavrı da beraberinde getirir. Dolayısıyla kavramsal sanatçılar, yapıtın maddi varlığına değil kavramsal varlığına önem vermektedirler. Sanatsal üretimlerde özellikle nesnenin el becerisine ve yeteneğe dayalı olan plastik biçiminin yerini kavramsallaştırma ve düşünsel deneyim kavramları almaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kavramsal sanat, 1960 sonrası sanat dallarında hızla yaygınlaşmış ve ortaya çıkan tüm sanat hareketlerinde etkisini geniş bir yelpaze de göstermiştir (Cestel, 2020: 5).

Arık'a göre geçmişten günümüze her medeniyette, kültürde ve toplumda merdivenin sembolik değeri mevcuttur. Ayrıca edebiyat, sinema, resim gibi birçok sanat alanında anlatılmak istenen duygular ve düşünceler merdivenin sembolik anlamından faydalanılarak ifade edilmiştir (Arık, 2019:1). Merdiven temasının sanat alanında kullanımı oldukça yaygın olmasına rağmen sanatçıla-

rın kavramsal boyutta merdivene yüklediği soyut veya somut anlamlar onların sanatsal ifadelerine göre değişkenlik göstermektedir. Bu çalışma kapsamında merdiveni sanatsal üretimlerinin odağına alan Marcel Duchamp, Harold Davis, Ivan Navarro, Mutlu Başkaya, Martin Puryear, Ferit Cihat Sertkaya, M. C. Escher, Olafur Eliasson, Jonathan Borofsky, Massimo Uberti, Rachel Whiteread, Do HoSuh ve Hasan Pekmezci'nin üretimleri incelenmektedir.

Merdiveni sanatsal üretimlerinin odağına alan Marcel Duchamp 1910 yılında, Kübizm'e ve kısa bir süre sonra da eserlerinde Fütürist anlayışa yaklaşmış daha sonra Kübizm ile Fütürizm birleştirilerek birçok özgün çalışmayı ortaya çıkarmıştır. Duchamp'ın Kübizm ve Fütürizm unsurlarını birleştirdiği *Nude Descending a Staircase, No.2/Merdivenden İnen Nü* çalışmasında, dar bir merdivenden aşağı inen hareket halindeki bir vücudu tasvir eder. Modernist bir başyapıt niteliği taşıyan tuval üzerine yağlı boya bu çalışmada merdivenden inen çıplak bir figür hareket halinde betimlenmektedir. Bu eserde, figür parçalanmıştır ve hareketin aşamalarını tasvir etmek için bir araya gelen soyut, geometrik parçalardan oluşan figür göz aracılığıyla biçimsel olarak anlaşılır. Arka planda ise daha koyu renklerle tasvir edilen merdiven dikkat çekmektedir (Cançat, 2019:185).

Görsel 1. Marcel Duchamp, *No.2/Merdivenden İnen Nü*, 1912, TüYB, 147x89.2 cm.

Görsel 2. Harold Davis, *Merdivenden İnen Nü*, 2016.

Günümüz fotoğraf ve dijital sanatçısı Harold Davis, Duchamp'dan sonra Merdivenden İnen Nü konusunu kendine özgü bir dille ve farklı bir biçimde değerlendirmiştir. Sanatçı, kamera ve fotoğraf makinası ile yaptığı çalışmasında resim sanatı ile disiplinlerarası bağlamda özgün üretimlerde bulunmuştur. Dijital teknikle ve resim sanatını birleştirerek ürettiği bu çalışmalarında Davis, pek çok eşzamanlı betimleme eserler de ortaya koymuştur. Sanatçı teknolojileri

kullanmasının yanı sıra tarihsel sanat geleneklerine bağlı kalır. Sanatçı, modernist-klasik olan bu tarzıyla ilgi çekici bir noktaya gelmiştir (Cançat, 2019:187).

Heykelleri çok sayıda galeri sergisinde ve dünya çapında müze koleksiyonlarında yer alan Ivan Navarro, mahallelerdeki tarihi çadırlarda bulunan neonlara ve San Francisco'nun eski yangın merdivenlerine atıfta bulunarak The Ladder/Merdiven isimli çalışmasını gerçekleştirmiştir. Bu çalışma, işlevsel bir yangın merdivenini andıran on katlı neon ve çelik bir merdivenden oluşmaktadır. Ayrıca on katlı zikzak çizerek yükselen bu devasa neon merdivenine bakan izleyiciler, kentsel sokak yaşamının maddeselliğinden ve sıradanlığından uzaklaşarak bir gizem hissi ile geleneksel kent sokak hayatından beklenmedik bir deneyime taşınmaktadır (Navarro, 2020).

Görsel 3. Ivan Navarro, *TheLadder/Merdiven*, Neon Işıklandırma.

Görsel 4. Mutlu Başkaya, *Umud Serisi*, Serbest Şekillendirme, Raku Pişirimi, 80x80x15cm.

Akademisyen/sanatçı Mutlu Başkaya'nın eserlerindeki mekân, hem işin bir parçası niteliğinde hem de işle bütünleşen bir şekle getirmiştir. Başkaya'nın yeni işlerine baktığımızda 2007 yılından beri uyguladığı farklı malzeme tercihini (merdiven), seramikle yeni bir boyuta taşıdığını görmekteyiz. Sanatçı bu üretimlerinde aklın sınırlarını (matematik düzen) diğer bir deyişle kural ve kuramın estetik hazzı toprağın doğasıyla birleşen küçük ölçekli mimari tasarımlara dönüşmüştür (Karaaziz Şener, 2016: 68-69). Merdivenler, sanatçının bazı eserlerinde biçimin çevresinde bulunurken bazı eserlerinde de gözden kaybolmaktadır. Başı ya da sonu tanımlı olmayan merdivenler Başkaya için umudun bir ifadesidir (Kanışkan, 2020: 265,266-268). Başkaya, merdivenle çıkılabilecek dünyalar hayal etmektedir. Onun iyiye yönelik dünyası psikolojik, toplumsal ya da sosyal sorunların çözümlerine yönelik önerileri de içinde barındırır. Sanatçının merdivenleri umutsuzluk-umut ikilemi yönünde umuda yönelen çizimlerdir.

Umudun metaforları olan bu merdivenler izleyiciyi aşağı ya da yukarıya yönlendirirken aslında zaman kapsülünde gezdirmekte ve alımlayıcı için sorgulayıcı bir süreç başlatmaktadır (Bingöl ve Çevik, 2020:318).

Bülent Tatlıcan, *Seramik Türkiye Bilim Sanat ve Endüstri Dergisi*'nde "Mutlu Başkaya İle Sanat ve Akademik Yaşamı Hakkında Söyleşi" başlığı kapsamında sanatçı ile yaptığı görüşmesinde çalışmalarında merdiven temasını kullanımını şu şekilde açıklamaktadır;

Bu merdivenlerin nereye indiği, nereden çıktığı, nereye ulaşmaya/ ulaştırmaya çalıştığı belirsiz. İzleyenin nasıl gördüğüyle ilgili, izleyene bağlı bir durum yani...Bazı çalışmalarda merdivenler formun çevresine sarılıyor, bazısında bir noktada sınırlanıyor. Her iki durumda da başı sonu tanımsız... Umut da olabilir umutsuzluk da ama benim için Umut (Tatlıcan, 2016:71).

Gençliğinde el sanatları okuyan ve aynı zamanda heykel alanında yüksek lisans derecesine sahip olan sanatçı Martin Puryear, ahşap, taş, katran ve tel gibi farklı malzemelerden oluşan üretimlerinde minimalist bir yaklaşıma odaklanmaktadır. Sanatçı *Ladder for Booker T. Washington* adlı üretimini eklemli dişbudak ağacından cılız ve kıvrımlı bir merdiven olarak inşa etmiştir. Bu merdiven tepeye doğru yükseldikçe daralmaktadır ve izleyici için ulaşılamaz veya yanıltıcı bir hedefi çağırıştırır. Ayrıca bu çalışma, çarpık bir perspektif duygusu yaratarak merdivenin havada yüzüyormuş gibi algılanması ile bir yanılsamaya da neden olur. Aşağıdan yukarıya bakıldığında merdiven gökyüzünde kayboluyormuş gibi gözükmektedir. Sanatçının ifadesine göre; "Merdivenin eğriliği yol boyunca yaşanacak zorlu görevi temsil etmektedir. Ayrıca ahşabın kırılabilirliği de zirveye yapılan bu yolculuğun dengesiz olacağını ifade etmek için kullanılmıştır"(Puryear, t.y.).

Görsel 5. Martin Puryear, *Ladder for Booker T. Washington*, 1996.

Görsel 6. Ferit Cihat Sertkaya, *Form 1, Raku Pişirimi*, 26x20x24 cm.

Ferit Cihat Sertkaya, Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşim merkezlerinin dikdörtgen planlı mimari yapılarından esinlenerek oluşturduğu seramik çalışmalarını ile dikkat çekmektedir. Sanatçı, üretimlerinde plaka ve çimdikleme yöntemlerini kullanarak üç boyutlu çağdaş seramik formlar tasarlamaktadır. *Form I* isimli çalışması plaka yöntemi ile şekillendirilmiştir ve dikdörtgen form üzerinde düzenlenmiş olan geometrik yapılar Çatalhöyük mimarisinden esinlenerek şekillendirilmiştir. Bu çalışmada dönemin mimari yapı ögesi olan ve bitişik nizam evlere girişi damlardan (çatılardan) sağlayan merdivenler metal malzeme kullanılarak şekillendirilmiştir (Sertkaya, 2019: 72-73). Sanatçının bu çalışması Antik Dönem günlük kullanım nesnesi olan merdivenin çağdaş dönem sanatına yansması olarak görmek mümkündür.

Hollandalı ünlü ressam ve grafik sanatçısı M.C. Escher'in çalışmalarında kullandığı merdivenleri de resim sanatında en etkili eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Escher'in *Görelilik* adlı eseri sanatçı tarafından ilk kez Aralık 1953'te yapılmış bir litografi baskıdır. Bu çalışma, matematiksel paradokslar, göz yanılsamaları ve illüzyon, yönü belli olmayan merdivenler ile resmedilmiştir. Kompozisyon bakımından yarattığı imkânsız figürler sürekli yukarı ya da aşağı hareket etmesine rağmen yine başladığı noktaya geri dönmektedir. Escher'in bu çalışmasında gerçek ve gerçek olmayan arasında insan beyni ikilemede kalmaktadır. Ayrıca bu resimde merdivenlerden ne çıkılabilmek ne de inilebilmek mümkün görünmemektedir ve bu merdivenler sonsuz bir döngü halindedir ve normal yerçekimi yasalarının geçerli olmadığı bir dünyayı tasvir eder (Hofstadter, 2011'den Aktr. Arık, 2019:53).

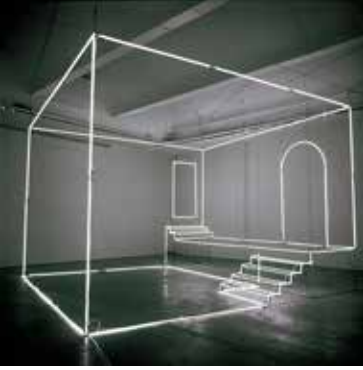
Görsel 7.M. C. Escher, *Relativity/Görelilik*, 1953, Litografi Baskı.

Görsel 8.Olafur Eliasson, *Umschreibung/Yeniden Yazma*, 2004.

Danimarkalı sanatçı Olafur Eliasson tarafından tasarlanan *Umschreibung/Yeniden Yazma* isimli yerleştirme çalışması fonksiyonel bir merdivenden ziyade sanatsal bir manifesto niteliği taşımaktadır. Almanca'da "yeniden yazmak" anlamına gelen *Umschreibung*, Münih'te kurumsal bir şirketin ofis binasının av-

lusunda 2004 yılından beri daimi olarak sergilenmektedir. Büyük ölçekli işler üreten ve izleyici deneyimi odaklı eserleriyle tanınan Olafur Eliasson'un birbirine bağlanan iki merdivenden oluşan bu çalışması, kendi içerisinde sonsuz bir döngü oluşturmaktadır. Mekânı duvarlar aracılığıyla değil, hareket aracılığıyla tanımlayan sanatçı, merdiveni bir yere ulaştırma işlevinden kopararak elde ettiği döngü ile sonsuz bir yolcuğu da sorgulamaktadır (Demir, 2019:60). Her bireyin rahatlıkla ulaşabildiği, düşüncelerin/davranışların paylaşılabilirdiği, iletişimin süreklilik gösterdiği, etkileşimli, devingen, yalnızlıktan uzak, toplu yaşamayı teşvik eden, dengeli, farklılıkların bulunduğu mekânlar kamusal alanın genel özelliklerini oluşturur. Kamusal alanlar, bir kenti tanımlayan önemli öğeleri/elemanları içerir. Bu elemanların en ilgi çekici olanı ise sanat yapıtlarıdır. Kamusal alana ait bir sanat eseri, o kentin en belirleyici ve ona kimlik kazandıran unsurlarından birini oluşturur (Çevik ve Bingöl: 2021: 148). Bu anlamda Eliasson'un yerleştirmesi izleyicilerle sürekli iç içe olan ve kamunun sürekli deneyimleyebileceği adeta yeni bir yaşam biçimine dönüşen etkileşimli bir sanat yapıtı olarak dikkat çekmektedir.

Görsel 9. Jonathan Borofsky, *Walking to the Sky*, 2004.

Görsel 10. Massimo Uberti, *Bir Atölye*, 2003, Neon ve Çelik Tel, 360 x 500 x 500 cm.

Görsel 9'da sanatçı Jonathan Borofsky üzerindeki insanların gökyüzüne doğru yürümesini yorumladığı bir heykel tasarlamıştır. Bu çalışma 2004 yılından günümüze kadar Dallas'tan Pittsburgh ve Seul gibi farklı şehirlerde izleyici ile buluşmuştur. Bu heykelin ana yapısı gökyüzüne bakan 100 metrelik paslanmaz çelik bir direkten oluşmaktadır. Sanatçı, küçük bir kız da dahil olmak üzere gerçekçi bir şekil ve boyutta tasarlanmış beş figürün yukarı doğru yürüdüğü eserini; "Kim olduğumuzu ve nereye gitmemiz gerektiğini keşfetmek için insan potansiyelinin bir kutlaması" olarak tanımlamaktadır (Jungbauer, t.y.). Ancak bu üretimlerde mekan bağlamında sahip olunan boşluk aracılığı ile kesin sınırlar

çizmek mümkün değildir. Kısacası bu tür üretimler disiplinlerarası boyutta da hem pratik hem de kavramsal anlamda zenginleşmelere yol açmaktadır (Özkul, 2020a:1917).

Sanatçı Massimo Uberti, sanatsal ifade biçimi olarak özellikle ev yapıları, stüdyolar, masalar, şantiyeler ve yerçekimine meydan okuyan ışık halelerini enstasyonlarında tercih etmektedir. Ayrıca neon ışıklarından başka bir şey kullanmadan her nesnenin ve alanın temel öğelerini yeniden yaratan ve vurgulayan Uberti, bunu minimal bir üslupla anlamlı kılmaktadır (Andrade, t.y.). Süreç içerisinde insanoğlu 21. yüzyılda, ivme kazanan teknolojik ilerleme karşısında ve aynı hızla değişen dünya görüşü ile aynı zamanda bir anlamda kendi kaosunu da yaratır. Bu durumun bir yansıması ve sonucu olarak sanatın bu kaosun içinden sıyrılmak, ayrıntılarından kurtulmak ya da uzaklaşmak için sadeleşme yoluna gittiği gözlenir (Özkul, 2020b:21). Bu durum minimal üslup bakımından değerlendirildiğinde, Uberti'nin neon ışıkları ile yapılan heykellerinde ışık gerçek alana hâkimdir ve sanatçı artık boyanın renk değerleri ile bir atmosfer yaratmak zorunda değildir. Sanatçı mekân içine sandalye, masa, merdiven, dış duvarları ile yeni bir mekân çizer/oluşturur. Neon ışıkları ve transformatörleri kullanarak, onun çizdiği minimal alana giriş için bir kapı, bu yaratılmış alandan reel mekâna açılan penceresi ile çizilen yapı, içinde herkesin evinde bulunabilecek gündelik nesnelere de zaman zaman barındırır (Girgin, 2018:2322). Hızla gelişen ve tüm dünyaya yayılan bilimsel gelişmeler, dolaylı olarak ya da doğrudan sanatçıları da etkisi altına almakta ve sanatçılar bu bilgiler ışığında eserler ortaya koymaktadırlar (Bingöl ve Bingöl, 2018: 111). Sanatçılar kavramlara yönelik söylemlerini kimi zaman fiziğin temelinden kimi zaman matematik biliminden yola çıkarak özgünlüğe ulaşabilmektedirler. Merdiven kavramına yönelik yorumlarını neon ışıkları kullanarak gerçekleştiren Uberti, sanatın geleneksel yöntemlerinden uzaklaşarak farklı alanların materyallerini sanatsal dil olarak oldukça etkili görsellikte vurgulamaktadır.

Çağdaş İngiliz heykeltıraş Rachel Whiteread, genellikle insanlar ve yaşadıkları yerler arasındaki negatif boşlukla ilgilenmektedir. Whiteread'in heykel ve çizimlerinde gündelik ortamlar, nesnelere ve yüzeylere ürkütücü derecede tanıdık hayaletimsi kopyalara dönüşür. Sanatçı, döküm yoluyla, konusunu yataklardan, masalardan, kutulardan, su kulelerine ve hatta tüm ev yapısına kadar günlük kullanımdan arındırarak oluşturduğu yeni bir kalıcılık önerir (Whiteread, t.y.). Rachel Whiteread kullanacağı nesnelere kalıbını alarak onların içeride kalan, etrafını kuşatan, yani içerisinde ve çevresinde bulunan boşlukları birer kütle haline dönüştürür. Böylece ortaya çıkan, adeta mevcut nesnenin hacimsel bir negatiftir. Sanatçının Untitled (Stairs) adlı yapıtı bu durum için yerinde bir örnek olur. Bu çalışmada boşluk ve doluluk durumları anlamsal ve işlevsel olarak yer değiştirmiştir: Gerçek yapıda dolu olan basamaklar bu yapıda ortadan

kalkmış, basamakların altında ve aralarında bulunan boşluklar birer kütleye dönüşmüştür (Keyvanklı, 2011: 84-85).

Görsel 11. Rachel Whiteread, *Untitled (Stairs)*, 2001.

Görsel 12. Do Ho Suh, *Merdiven III*, 2010, Polyester ve Paslanmaz Çelik.

Koreli heykeltıraş ve enstalasyon sanatçısı Do Ho Suh'un çalışmalarına bakıldığında, kişiselleştirdiği mekânları belli nesnelere tanımlayarak yeniden ürettiği görülmektedir. Bu üretim Suh'un çalışmalarında sıradan ya da rastgele bir nesne/mekân değil önemli görülen mekânlar olarak kullanılmıştır. Bellek ve hafıza ile sıkı bağlar kuran bu yaklaşım her ne kadar orijinal mekânın yerini tutmasa da seyircide yeni bir bağlam kurma ihtiyacına da neden olmaktadır (Aslan, 2019: 26). Do Ho Suh'un dikey sirkülasyon elemanı olan merdiveni tercih etmesi ve zıtlık yaratarak tekstil malzemesi ile izleyiciye sunması durumu izleyicide yeni bir algısal sürece işaret etmektedir. Özellikle sanatçı sergilemelerini yaptığı mekânları birebir ölçekte uygulaması sonucu izleyici üzerinde gerçeklik duygusunu kuvvetlendirmektedir. Sanatçı izleyici ile fiziksel yerler ve algı arasında önemli bağlantılar kurmaktadır (Demir, 2019:40). Do Ho Suh'un *Merdiven III* isimli çalışması yatay bir tavana asılan yarı saydam kırmızı polyester merdivenden oluşan oda boyutunda bir kurulumdur. Merdiven, sanatçının dairesinde yer alan merdivenin ölçekli bir kopyasıdır. Bu merdiven kumaş tavanın ortasından sarkar ancak aşağıdaki kata ulaşamaz. Suh, genellikle daha katı malzemelerle inşa edilen büyük ölçekli mimari ortamlar yaratmak için esnek, gözenekli ve yarı saydam kumaşlar kullanmaktadır. Suh, çalışmalarında mekânsal ve psikolojik yer değiştirme deneyimini abartmak için merdivenler, koridorlar ve kapılar gibi geçiş alanlarını özellikle kullanmaktadır (Gowman, 2017).

Görsel 13. Hasan Pekmezci, *Doğa*, 2006, D.Ü.Y.B., 50x35 cm.

Görsel 14. Hasan Pekmezci, *İnsanlarımız*, 2011, T.Ü.Y.B., 110x110 cm.

Çağdaş Türk Sanat ve eğitimi açısından bir duayen olan Hasan Pekmezci bireysel üretimlerinde de yaşamı, doğayı, insanları, memleket manzaralarını resimlerinde tekrar tekrar yorumlamıştır. Sanatçının, *Doğa* isimli çalışmasını Kayahan'ın değerlendirmesine göre;

Mavi gökyüzü tanıdık gelir. Yer ve gökyüzü ayrımındaki diyagonal merdiven sizi bir yolculuğa çağırır ve izleyicide bilindik bir manzara duygusu yaratır. Diğer bir taraftan bilmediğiniz bir dünyayı tecrübe ediyormuşsunuz duygusu sizi sarmalar. Bu durum, Pekmezci'nin yaratmış olduğu "kendi doğa" sına izleyiciyi davet etme yoludur. Sanatçının insan yığınlarını farklı bir şekilde ele aldığı diğer bir resim 2011 yılında yapmış olduğu *İnsanlarımız* isimli çalışmasıdır. Burada dikkat resmin merkezine çekilmektedir. Tam ortada yukarı doğru uzanan sarı merdiven bu merkezi bakışı güçlendirmektedir. Gri ve tonlarının baskın olduğu çalışmada iki ana renk (kırmızı ve mavi) birbirine bağlama görevi insan yığınları ile sağlanmaktadır (Kayahan, 2018: 51 ve 53-54).

Doğa-insan arasında iletişim ve etkileşimin karşılıklı devingen yapısı sanatçıları üretimlerinde geçmişten günümüze kadar etkilemiştir/etkileyecektir (Çevik ve Bingöl, 2019: 53). Pekmezci doğayı yorumlarken kendine ait yeni doğasında merdiven kavramında insanların doğadaki varlıklarının sürekli yükselmeye ileriye gitmeye yönelik olduğu vurgusu önem taşımaktadır. Belirli bir yaşa kadar merdiven tırmanmaya devam eden insan doğa içerisinde belirli bir zaman diliminden sonra merdivenleri inmeye başlayacaktır. Tüm bu süreçler doğanın kaçınılmaz döngüsü olarak belirmektedir.

Pekmezci'nin resimlerinde gördüğümüz merdivenler sanatçının hayatında yer alan önemli anılardan yansıyan bir nesnedir. Bu nesne, sanatçı için özetle bir insanın zorluklar ve mücadele içinde tırmandığı yaşam merdivenin öyküsüdür.

Pekmezci, merdiven temasını kendisinin hedeflerine ulaşmak, hayata tutunmak, ulaştığı yerde kalabilmek ve emekle, çabayla basamakları tek tek tırmanması öyküsü olarak yorumlamaktadır (Erman, 2018: 41).

Merdiven Teması veBireyselSeramik Form Uygulamaları

Antik dönemden günümüze kadar kesintisiz olarak kullanılan kil/seramik ve onun şekillendirilmesinin insanlık tarihi açısından önemi tartışmasız olarak değerlendirilmektedir. Özellikle kilin/seramiğin doğada her zaman ulaşılabilir olması ve şekillendirilebilmesi durumu nedeni ile insanlığın hem günlük ihtiyaçlarını karşılanması hem de kültürün taşınması bağlamında önemli bir unsur olmuştur. Bu duruma sanatsal açıdan bakıldığında Uğur'a (2020) göre seramik malzemenin karakteristik özellikleri ve kültürel değerlerini incelediğimizde kendisini tercih eden sanatçıya çok çeşitli ifade olanakları sunduğu görülmektedir. Her bir sanatçı kendi kültürü, öznel yaşantısı ve malzeme ile kurduğu diyalog sonucunda onun farklı niteliklerinden faydalanan kişisel üsluplarını geliştirmişlerdir (Uğur, 2020: 46).

Görsel 15. Naile Çevik, *Düşünsel Merdivenler I*, Seramik Form, Kalıpla ve Elle Şekillendirme, Lüster Pişirimi, h: 30 cm.

Görsel 16. Naile Çevik, *Düşünsel Merdivenler II*, Seramik Form, Kalıpla ve Elle Şekillendirme, Lüster Pişirimi, h: 45 cm.

Arık'a (2019) göre; "Farklı yükseklikleri birbirine bağlayan merdiven temel yapısal bir unsurdur. Merdiven; üzerinde durma ve hareket etme eylemlerinin birlikte var olduğu üç boyutlu bir yapı elemanı olarak tarih öncesi çağlardan günümüze kadar insan hayatının içerisinde var olmuştur. İnsanın düşey ulaşım aracı olan merdiven, insanı yükseğe taşıyarak gerek doğal felaketlerden korunmuş gerekse farklı kotlara erişmesini sağlamıştır. Bu özelliği ile her zaman mekânın önemli bir parçası olmuştur" (Arık, 2019:4). Merdivenin bu temel

anlamalarını seramik uygulamaları ile yeniden yorumlayan Naile Çevik'in "Düşünsel Merdivenler" serisi kavramsal boyutta bir ulaşma/erişme anlamlarına gönderme yapmaktadır.

Görsel 17. Naile Çevik, Düşünsel Merdivenler III, Seramik Form, Kalıpla ve Elle Şekillendirme, Lüster Pişirimi, h: 45 cm.

Görsel 18. Naile Çevik, Düşünsel Merdivenler IV, Seramik Form, Kalıpla ve Elle Şekillendirme, Lüster Pişirimi, h: 45 cm.

"Düşünsel Merdivenler" serisi ana başlığı altında oluşturulan seramik formlarda düş ve düşünce arasında bir ulaşma/erişme durumu sağlayan merdivenler ütopik bir an yada mekan yaratmaktadır. Yeniden kurgulanan bu an veya mekân, Çevik'in kompozisyonlarında kullandığı soyut merdivenler aracılığı ile ortaya konulmuştur. Merdivenlerin elle şekillendirilmesi bir anlamda şekillendirilen geçmiş, bugün ve gelecek olarak da düşünülebilir.

Görsel 15 ve 16'da merdiven kırmızı sırta, Görsel 17'de ise sarı renkle sırlanmış ve busoyut merdiven formlarında serbestşekillendirme yöntemi kullanılmıştır. Görsel 18'de ise mavi sırta ifade edilen merdiven elle şekillendirilmesine rağmen daha keskin sınırlara sahiptir. Bu keskin sınırlar kompozisyonun elle şekillendirilen diğer öğeleri bakımından bir zıtlık olarak da değerlendirilebilir. Görsel 15-16-17-18'de yer alan seramik üretimlerinde kullanılan tüm merdiven teması, içinde bulunulan ya da bulunulmayan alternatif kurgusal bir duruma/duyguya erişmeye gönderme yapmaktadır. Çevik bu çalışmalarında mavi, siyah, kırmızı ve sarı sır renklerini tercih etmektedir. Bu seramik üretimler, form bağlamında değerlendirildiğinde her bir çalışma için hem bir kaide hem bir zemin anlamı taşıyan kare ve yarım daire olan seramik bünyeler kalıpla şekillendirilmiştir. Bu şekillendirme yönteminin tercih edilmesinin sebebi, öncelikle seramik bünyede keskin sınırlara ulaşma isteğidir. Keskin sınırların üzerinde elle şekillendirme ile daha serbest kenarlara sahip olan merdiven kavramı dikkat çekmektedir. Bu seride yer alan seramik formlarda sade ve du-

rağan gövde formunun aksine nispeten hareketli deneysel dokunuşlarla özgün kompozisyonlar oluşturulmuştur. Bu seride yer alan tüm formlarda kullanılan merdiven teması tesadüfi yerleştirmenin bir anlamsal ifadesi olarak başı veya sonu belli olmayan durumları da ifade etmektedir.

Merdivenlerin nesnel anlamları açısından değerlendirildiğinde geçmişten günümüze günlük yaşamdaki sorunları çözerek, mekânların önemli bir parçası olması hali Çevik'in üretimlerinde düşlerde, rüyalarda yani soyut bir dünyada oluşturulan öngörülemeyen tasarımlara ulaşmak için bir basamak olarak da değerlendirmek mümkündür. Özellikle merdivenin ritmik yapısından faydalananarak tasarlanan bu seramik uygulamalarda deneysel kompozisyonlar oluşturulmuştur. Merdiven basamakları gibi istiflenerek oluşturulan seramik parçalarda sürekli kullanıldığı için alışkanlık olarak otomatik olarak inilip çıkılan merdivenlerin yerine düşünsel boyutta hareketli ve değişken yapıya sahip olan kompozisyonlar oluşturulmuştur. Hayatın, geleceğin, an'ın veya insanın bilinmezliğine ulaşmaya/erişmeye odaklanan bu seramik merdivenler değişkenlikleri ve öngörülemez biçimleri ile kendi kurgusal mekânlarını oluşturmaktadırlar.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Kavramsal boyutta değerlendirilen merdiven teması geçmişin, bugünün ve geleceğin içinde var olan zamansız bir kavramı da tanımlamaktadır. Yapılan tüm tanımlar sanatın her alanında sanatçı ile öznel bir bakış açısını da beraberinde sunmaktadır. Bu makale; Çağdaş sanatçıların, merdiven kavramını değerlendirmeleri üzerine odaklanmaktadır. Genel bir ifade ile merdiven temasının çağdaş sanat bağlamında değerlendirilmesinde fiziksel ve nesnel işlevlerinin ötesine geçerek “merdiven” iyeniden yorumlandıkları gözlenmektedir. Merdiven temasının sanatçılar tarafından yeniden yorumlanma hali mekan oluşturmanın veya mekana dahil olmanın çok ötesine geçerek var olan fiziksel ve psikolojik durumlarla yeni bir gerçeklik bağı kurulması olarak da değerlendirilebilir.

Çağdaş Sanatta Bir Tema Olarak Merdiven Kavramı Üzerine Bireysel Söylemler başlıklı araştırma kapsamında incelenen sanatsal üretimlerin ortak noktası sanatçıların merdiven temasını kullanmalarıdır. Bu çalışma kapsamında merdivenlerin mekân, izleyici ve çevre ile olan ilişkilerinin yanı sıra merdivenlerin sadece düşey sirkülasyon elemanı olmaması durumu Marcel Duchamp, Harold Davis, Ivan Navarro, Mutlu Başkaya, Martin Puryear, Ferit Cihat Sertkaya, M. C. Escher, Olafur Eliasson, Jonathan Borofsky, Massimo Uberti, Rachel Whiteread, Do Ho Suh ve Hasan Pekmezci'nin sanatsal üretimleri bağlamında incelenmiştir. Bu sanatçılar, ilk tanımlaması ile kullanıcıların her bir adımında farklı bir somut mekâna ve algıya ulaştığı merdiven temasını soyut bir deneyim alanı olarak farklı malzeme, teknik ve sergileme pratikleri ile yeniden yorumlamaktadır.

Merdiven temasının özgün seramik form ve biçim uygulamaları kapsamında incelenen Naile Çevik'in çalışmaları, kullanılan renk ve biçim özellikleri ile merdiven temasına yeni ve farklı bir öneri getirmektedir. Çevik'in *Düşünsel Merdivenler* serisi bir grup özgün seramik formu içermektedir. Sanatçının seramik formlarına baktığımızda durağan gövde üzerine hareketli merdiven basamaklarının ritmik yerleşimi bir yandan biçim bozarken diğer yandan merdiven kavramının anlamına dair değişimleri de öznel biçimde ortaya koymaktadır. Bu seramik üretimler bağlamında değerlendirildiğinde, üst üste yığılan basamaklar düşüncede ütöpik bir mekanı da işaret etmektedir.

Makale kapsamında incelenen çağdaş sanat eserlerine baktığımızda, birbirinden farklı teknik ve anlayışlar ile üretilmelerinin yanı sıra sanatçıların sınırsız düşüncelerinin merdiven özelinde somut yansımalarını görmekteyiz. Bu yansımaların sanatçıların merdivene yüklediği anlamlar ile farklılaştığı bazen sanatçıların ütöpik bir dünya yarattığı bazen de kendi öznel yaşantısı ile özdeşleştirdiği merdiven anlamlarının peşinden gittiği görülmektedir. Bu doğrultuda merdiven teması çağdaş sanatçılar için ilham verici olmaktadır/olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arık, E. S. (2019). Düşey Sirkülasyon Elemanı Olmanın Ötesine Geçen Merdivenler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Arslan, M. (2019). Antropometrik Analizlerle Merdivenlerde İnsan Hareketlerinin Kullanıcı Memnuniyeti Üzerinden Değerlendirilmesine Yönelik Bir Model, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Aslan, A. (2019). "Kendileme Kavramıyla Sanat Nesnesinin Yeniden Üretim Olgusu", Akdeniz Sanat Dergisi, 13 (24), 11-28.
- Bingöl, M. ve Çevik, N. (2020). "Çağdaş Sanatta Öznel Bir Deneyim; Ütopyaların Bireysel Yansımaları", Sanat ve Tasarım Dergisi, 26,309-329.
- Bingöl, M. ve Bingöl, F. (2018). "Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerden İlham Alan Sanatlar", Asos Journal-Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (84), 106-127.
- Cançat, A. (2019). "Eşzamanlı Betimlemenin Dünü Bugünü", Sanat Dergisi, 34, 183-190.
- Cestel, T. (2020). Mimarlığın Genişletilmiş Sahası: 1960 Sonrasında Sanatın İkonik Mimarlığa Etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Çevik, N. ve Bingöl, M. (2021). "Kamusal Alan Bağlamında Çağdaş Sanat Söylemleri", İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, 7 (1), 147-161.
- Çevik, N. ve Bingöl, M. (2019). "Çağdaş Sanatta Gökyüzü Suretlerinin Kozmik Yansımaları", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat ve Tasarım Dergisi, 23, 33-58.
- Demir, H. (2019). Yerleştirme Sanatı ve Mekân: İç Mimari Tasarım Örnekleri Üzerinden Değerlendirme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.
- Eren, M. E. (2017). "Merdiven Estetiğinin Mimarlık Sanatındaki Yeri", 2. Uluslararası Sanat Sempozyumu (s.239-257), Bodrum.
- Erman, D. O. (2018). "Prof. Hasan Pekmezci'nin Eğitimci Kişiliği, Sanatı ve Hayatı Üzerine", Sanat ve Tasarım Dergisi, 21, 31-47.
- Girgin, F. (2018). "Sanatta Neon Işıkları", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(3), 2315-2329.

Hofstadter, D. R. (2011). Gödel Escher Bach(çev.H. Koyukan ve E. Akça). Pinhan Yayıncılık.

Kanışkan, E. (2020). “Çağdaş Seramik Sanatçısı Mutlu Başkaya'nın Umuda Yolculuğu”, Ulakbilge, 46, 260-268.

Karaaziz şener, D. (2016). “Form ve Kavram Birliğinde Toplumsal Dinamiklere Eleştirel Bakış”, Seramik Türkiye, Bilim, Sanat, Teknik ve Endüstri Dergisi, 49, 68-69.

Kayahan, Z. (2018). “Hasan Pekmezci ve Sanatı Üzerine”, Sanat ve Tasarım Dergisi, 21, 49-57.

Keyvanklı, D. D. (2011). 20. Yüzyıldan Günümüze Sanatta Boşluk Kavramı İle Üç Boyut İlişkisi, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.

Özkul, D. T. (2020a). “Heykel Sanatına Disiplinler Arası Bir Yaklaşım”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24 (4), 1905-1919.

Özkul, D. T. (2020b). “Primitif/İlkel Sanatın Çağdaş Heykel Sanatına Yansımaları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24 (1), 21-40.

Sertkaya, F. C. (2019). Anadolu Neolitiğinde Görölen Mimari Öğelerin Seramik Form ve Yüzeylerdeki İzdüşümleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sümer, N. (2018). “Mitolojik ve Dinsel Bir Yükseliş Simgesi Olarak Merdiven Motifi”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (1), 257-269.

Tatlıcan, B. (2016). “Mutlu Başkaya İle Sanat ve Akademik Yaşamı Hakkında Söyleşi”, Seramik Türkiye Bilim Sanat ve Endüstri Dergisi, 50, 68-75.

Uğur, A. (2020). Sanatta İfade Aracı Olarak Seramik Malzeme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul.

İNTERNET KAYNAKLARI

İnternet: Serek, R. (Kasım, 2020). Riht Nedir?, Web: <https://archi101.com/terimler/riht-nedir/> adresinden 14.02.2022'de alınmıştır.

İnternet: Navarro, I. (Ekim, 2020). The Ladder. Web: <https://50jones.com/the-ladder-by-ivan-navarro/>, adresinden 14.02.2022'de alınmıştır.

İnternet: Puryear, M. (t.y.). Martin Puryear. Web: <https://art21.org/artist/martin-puryear/>, adresinden 16.02.2022'de alınmıştır.

İnternet: Jungbauer, J. (Temmuz, 2015). Walking to the Sky by Jonathan Borofsky. Web: <https://www.ignant.com/2015/07/17/walking-to-the-sky-by-jonathan-borofsky/>, adresinden 14.02.2022'de alınmıştır.

İnternet: Andrade, M. (t.y.). Light in stallations By Massimo Uberti. Web: <https://trendland.com/light-installations-by-massimo-uberti/>, adresinden 15.02.2022 tarihinde alınmıştır.

İnternet: Whiteread, R. (t.y.). Rachel Whiteread. Web: <http://www.artnet.com/artists/rachel-whiteread/>, adresinden 15.02.2022'de alınmıştır.

İnternet: Gowman, P. (Kasın, 2017). TateacquiresSuh Do-hoStaircase. Web: <https://london.koreanlinks.net/2011/10/31/tate-acquires-suh-do-ho-staircase/>, adresinden 13.02.2022'de alınmıştır.

GÖRSEL KAYNAKÇASI

Görsel 1-2:Cançat, A. (2019). "Eşzamanlı Betimlemenin Dünü Bugünü", Sanat Dergisi, 34, 183-190.

Görsel 3:<https://50jones.com/the-ladder-by-ivan-navarro/> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).

Görsel 4:Kanişkan, E. (2020). "Çağdaş Seramik Sanatçısı Mutlu Başkaya'nın Umuda Yolculuğu", Ulakbilge, 46, 260-268.

Görsel 5:<https://amlitidentity.wordpress.com/2017/04/20/artwork-blog-post-3/> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).

Görsel 6:Sertkaya, F. C. (2019). Anadolu Neolitiğinde Görülen Mimari Öğelerin Seramik Form ve Yüzeylerdeki İzdüşümleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Görsel 7:<http://www.nowhereoffice.it/m-c-escher-relativity-1953/> (Erişim Tarihi: 16.02.2022).

Görsel 8: <https://olafureliasson.net/archive/artwork/WEK100857/umschreibung#slideshow> (Erişim Tarihi: 16.02.2022).

Görsel 9:<https://www.ignant.com/2015/07/17/walking-to-the-sky-by-jonathan-borofsky/>, (Erişim Tarihi: 14.02.2022).

Görsel 10:<https://www.massimouberti.it/portfolio/uno-studio-2003/>, (Erişim Tarihi: 15.02.2022).

Görsel 11:<https://www.consuelosimpson.com/blog/2017/11/11/rachel-whiteread-at-tate-britain> (Erişim Tarihi: 15.02.2022).

Görsel 12:<https://londonkoreanlinks.net/2011/10/31/tate-acquires-suh-do-ho-staircase/> (Erişim Tarihi: 15.02.2022).

Görsel 13-14:Kayahan, Z. (2018). “Hasan Pekmezci ve Sanatı Üzerine”, Sanat ve Tasarım Dergisi, 21, 49-57.

Görsel 15-16-17-18: Naile Çevik Kişisel Arşivi